

Spinoza in het Derde Rijk

Michiel Wielema

TVGESCH 127 (1): 41–61
DOI: 10.5117/GES2014.1.WIEL

Abstract

This article examines a number of racist and antisemitic interpretations of the philosophy of Spinoza put forward by German authors in the period 1880-1940. Particular attention is given to the views of *völkisch* authors such as Eugen Dühring and Houston Chamberlain, and national-socialist philosophy professors such as Hans Grunsky and Max Wundt, who worked within the newly founded discipline of nazi *Judenforschung*. Their aim was to isolate Spinoza's thought from its wider 'Germanic' context and to present it as typically 'Jewish' – with all the negative connotations that word suggested (derivative, intellectualist, materialistic). According to Grunsky, Spinoza's hidden agenda in developing his political philosophy had been to subject the 'Aryan' peoples to the dictates of a 'new Torah'. At the same time, however, Spinoza's own interpretation of Mosaic law as a purely political legislation had helped Immanuel Kant develop a pernicious notion of Judaism as a non-religion. Through Kant's influence Spinoza's thought was open to exploitation for antisemitic purposes, just as the German-Jewish philosopher Hermann Cohen had feared. The claim that Judaism is not a religion also appears in Hitler's *Mein Kampf*. The suggestion that Hitler derived some ideas from Spinoza and the Enlightenment generally is still to be examined seriously.

Keywords : Spinoza, Judaism, antisemitism, racism, national-socialism

Hoe dachten de nazi's over Spinoza, een van de grootste joodse denkers? Ondanks de diepgaande invloed die Spinoza had uitgeoefend op de Duitse cultuur was de openlijke houding tijdens het nazi-regime er een van minachting en verwerping. Maar Spinoza was ook een genadeloos criticus van het jodendom geweest en de echo's van die kritiek klonken nog door in de geschiedenis van het Duitse antisemitisme.

Spinoza heeft in het land van de dichters en denkers altijd een grote reputatie gehad. Lessing, Herder en Goethe vereerden hem, idealisten als Fichte, Schelling en Hegel ontleenden inspiratie aan zijn strenge monistische filosofie. Spinoza's joodse afkomst en achtergrond speelden in de beoordeling van zijn denken lange tijd geen enkele rol. Spinoza behoorde tot het algemene Europese denken. Toch werden bij de beruchte boekverbranding van 10 mei

1933 ook werken van Spinoza op het vuur gegooid en al spoedig was het niet meer mogelijk vrijelijk college over zijn filosofie te geven.¹ Spinoza's werk werd nog bijna uitsluitend racistisch gelezen, als uiting van joods denken dat wezensvreemd zou zijn aan de 'Germaanse' of 'Arische' filosofie. Ras werd de allesbepalende categorie, niet slechts op antropologisch-biologisch gebied maar ook op het terrein van de geesteswetenschappen.²

Antisemitische intellectuelen streefden ernaar Spinoza uit de Duitse filosofie en cultuur te verwijderen en de onmiskenbare invloed die hij op Duitse denkers had uitgeoefend te minimaliseren. De nationaal-socialistische receptie van Spinoza, die niet eerder uitvoerig is beschreven, vormt zodoende een radicaal afwijkende periode in de bredere geschiedenis van de voornamelijk positieve waardering die Spinoza vanaf het eind van de achttiende eeuw ten deel is gevallen.³ Inhoudelijk gezien leverde deze

receptie weinig nieuws op, behalve waar de aandacht werd gevestigd op de dubbele rol van Spinoza als jood én als criticus van het jodendom. Door de vrijwel uitsluitende focus op de joodse aard en herkomst van Spinoza's filosofie ligt het eerder voor de hand dit onderzoek te rangschikken onder de geschiedenis van het antisemitisme dan onder de filosofiegeschiedenis. Dit artikel is dan ook voornamelijk bedoeld als een bijdrage tot het onderzoek naar de filosofische legitimering van het antisemitisme in de periode van 1880 tot de ondergang van het Derde Rijk.

De interesse van de nazi's voor Spinoza, die algemeen gezien werd als de grootste filosoof die het jodendom had voortgebracht, valt vrijwel uitsluitend op antisemitische motieven terug te voeren. Spinoza was ook daarom een doelwit omdat hij een belangrijke morele steunpilaar was van de joodse gemeenschap in de Weimarperiode.⁴ Hoewel orthodoxe joden hem verwierpen was Spinoza een boegbeeld voor zowel liberalen als zionisten.⁵ Hun inlijving van Spinoza bij het jodendom zou zijn tegenhanger vinden in de nationaal-socialistische verbanning van Spinoza uit de Duitse cultuur.

1 Yvonne Sherratt, *Hitler's philosophers* (New Haven en Londen 2013) 76 en 106.

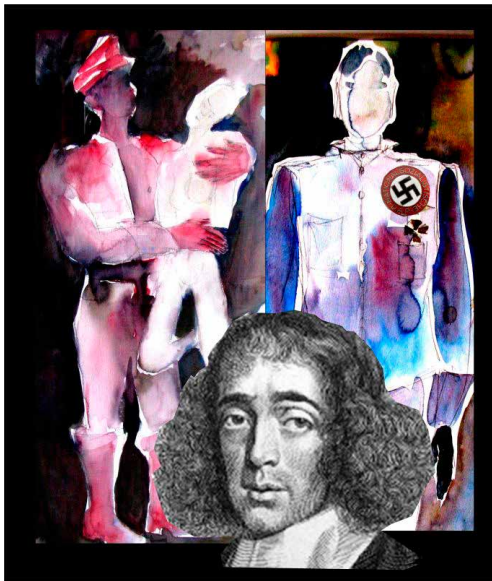
2 Een typerend citaat: 'Wir wissen jetzt, wie eng Rasse und Geist zusammenhängen, wir wissen, daß eine bestimmte Rasse eine bestimmte Kunst, eine besondere Religion oder Philosophie hervorbringt, daß aber Mischung ganz artverschiedener Völker nur Bastardierung auf jedem Gebiet zur Folge hat.' Alfred Rosenberg, 'Menschheitsdogmen', *Auf gut Deutsch*, 3 december 1920, geciteerd uit idem, *Blut und Ehre. Ein Kampf für deutsche Wiedergeburt. Reden und Aufsätze von 1919–1933* (München 1934) 197.

3 Zie over de nazi-receptie van Spinoza enkele pagina's (318–322) uit een artikel van Manfred Walther, 'Spinoza und das Problem einer jüdischen Philosophie', in Werner Stegmaier ed., *Die philosophische Aktualität der jüdischen Tradition* (Frankfurt a.M. 2000) 281–330. Zie ook Christian Tilitzki, *Die deutsche Universitätsphilosophie in der Weimarer Republik und im Dritten Reich*, 2 delen (Berlijn 2002) II, 1059–1067, die terecht spreekt van een 'radikal antijüdische Spinoza-Rezeption'. Voor Nederland is een vergelijkbare antisemitische receptie niet aan te wijzen, zoals blijkt uit de uitputtende studie van Henri Krop, *Spinoza, paradoxale icoon van Nederland*,

over de Nederlandse receptie van Spinoza vanaf 1670, met ruime aandacht voor de periode 1900–1940 (te verschijnen eind 2013).

4 David J. Wertheim, *Salvation through Spinoza. A study of Jewish culture in Weimar Germany* (Leiden en Boston 2011).

5 De zionist Yosef Klausner bijvoorbeeld, verbonden aan de Hebreeuwse Universiteit te Jeruzalem, verklaarde in 1927 de in 1656 door de Amsterdamse rabbijnen over Spinoza uitgesproken ban voor ingetrokken. Zie over Klausner: Daniel B. Schwarz, *The first modern Jew. Spinoza and the history of an image* (Princeton en Oxford 2012) hoofdstuk 5.

Illustratie Nelleke Nieuwboer 2013.
Bron: Nelleke Nieuwboer

Dit proces van verbanning vond vooral plaats binnen de context van de zogeheten *Judenforschung*, het door de nazi-top gestimuleerde academisch onderzoek naar het joodse ras, de joodse religie en cultuur en de positie van het jodendom in Duitsland en Europa.⁶ Terwijl het Hitler-regime allerlei maatregelen nam om de Duitse joden te isoleren als voorbereiding op wat de *Endlösung* zou worden, spanden de *Judenforscher* zich gelijktijdig in om dit beleid een wetenschappelijke onderbouwing te geven. Het ging hierbij om een inter- of transdisciplinair academisch veld met deelnemers aan de reguliere universiteiten en aan speciaal opgerichte nazi-instituten en met een eigen conferentie- en publicatienetwerk. De oorsprong ervan gaat uiteindelijk terug op Hitlers pleidooi uit 1919 voor een *rationeel* in plaats van *emotioneel* antisemitisme,

6 Dirk Rupnow, *Judenforschung im Dritten Reich. Wissenschaft zwischen Politik, Propaganda und Ideologie* (Baden-Baden 2011). Een iets oudere studie is Alan E. Steinweis, *Studying the Jew. Scholarly antisemitism in Nazi Germany* (Cambridge MA en Londen 2006).

dat de grondslag zou moeten vormen voor een systematische campagne om joodse ‘voorrechten’ langs juridische weg af te schaffen. Hij voegde daar echter aan toe: ‘Sein letztes Ziel aber muß unverrückbar die Entfernung der Juden überhaupt sein.’⁷ Het wetenschappelijk onderzoek was van meet af aan nauw verweven met en ondergeschikt aan de door het nazi-regime opgestelde antisemitische politieke agenda.

Na de machtsovername door de nazi's in 1933 ontstonden in korte tijd een groot aantal instituten waar aan *Judenforschung* werd gedaan. Vele concurreerden met elkaar om de hegemonie op dit gebied of hadden eigen belangen te verdedigen. Het Berlijnse Institut zum Studium der Judenfrage (1934) was bijvoorbeeld nauw verwant met Goebbels' propagandaministerie, terwijl het Institut zur Erforschung der Judenfrage (1941) het paradepaard was van ideoloog Alfred Rosenberg. Dit instituut confisqueerde onder meer de boekencollecties van de Spinozahuizen in Den Haag en Rijnsburg. Vanuit particulier initiatief, de nationaal-socialistische beweging van de Deutsche Christen, ontstond in 1939 in Eisenach het Institut zur Erforschung und Beseitigung des jüdischen Einflusses auf das deutsche kirchliche Leben, geleid door theoloog en partijlid Walter Grundmann. Deze beweging streefde, in tegenstelling tot Rosenbergs Germaanse neo-paganisme, naar een terugkeer tot het zuiver ‘Arische’ christendom en het Institut publiceerde onder meer een van alle joodse referenties ontdane vertaling van het Nieuwe Testament. Van de vele onderzoeksprojecten had er een ook betrekking op Spinoza, aan wie een

7 Eberhard Jäckel en Axel Kuhn ed., *Hitler. Sämtliche Aufzeichnungen 1905-1924* (Stuttgart 1980) 89-90.

seculariserende, geloofsondermijnende invloed op het moderne denken werd toegeschreven.⁸

De belangrijkste instelling ten dienste van de *Judenforschung* was evenwel een onderdeel van het Institut für Geschichte des neuen Deutschlands.⁹ Aan dit algemeen-historische instituut, opgericht in 1935 in Berlijn en geleid door de historicus Walter Frank, werd al spoedig een afdeling geopend die zich in het bijzonder ging bezighouden met het jodendom: de Forschungsabteilung Judenfrage, die jaarlijks in München een meerdaagse conferentie hield waar academici uit heel Duitsland hun onderzoek presenteerden. De bijdragen verschenen vervolgens in het jaarboek *Forschungen zur Judenfrage*, nazi-Duitslands meest prestigieuze antisemitische periodiek.¹⁰ Hierin werd op ingehouden toon de aanval ingezet op allerlei aspecten van het *Weltjudentum*, inclusief het Marxisme en zelfs Einsteins relativiteitstheorie.¹¹ Aan deze onderzoeksafdeling werkten ook twee filosofen mee: Max Wundt (1879-1963) en Hans Alfred Grunsky (1902-1988), hoogleraren in respectievelijk Tübingen en München. Wundt had al een reputatie opgebouwd als interpretator van Plato, Kant en Fichte en zou nog een aantal specialistische historische studies schrijven

die nog steeds als gezaghebbend gelden.¹² Grunsky was nog een nieuwkomer wiens invloed en oeuvre bovendien zeer beperkt zijn gebleven.¹³ Beiden waren verontrust door de toenemende joodse invloed in de Duitse filosofie, aangezien joods denken en Duits-*völkische* wereldbeschouwing volstrekt tegengesteld zouden zijn. Vooral Wundt legde zich toe op de ontwikkeling van een *Blut und Boden*-theorie waarin rassenverschillen metafysisch werden geduid. Ook Grunsky ging uit van een concept van 'Arische' *Blutphilosophie* en vestigde zijn bijzondere aandacht op de onverenigbaarheid daarmee van Spinoza's joodse *Begriffsrabulistik*.

Spinoza in racistisch perspectief

Wundt en Grunsky pasten het raciaal-antisemitische gedachtengoed toe in de filosofie en werden daarmee de vakfilosofische exponenten van een stroming die toen al meer dan een halve eeuw oud was. Vooral sinds het laatste kwart van de negentiende eeuw was de racistisch geïnspireerde jodenhaat in Duitsland enorm in opkomst; dit was deels een reactie op de toekenning van burgerrechten aan de joden in 1871. In 1879 verscheen de eerste antisemitische 'bestseller', een boek van Wilhelm Marr (1818-1904) met de provocerende titel *Der Sieg des Judenthums über das Germanenthum*. Spinoza is de enige

8 Susannah Heschel, *The Aryan Jesus. Christian theologians and the Bible in Nazi Germany* (Princeton en Oxford 2008) 148.

9 Helmut Heiber, *Walter Frank und sein Reichsinstitut für Geschichte des neuen Deutschlands* (Stuttgart 1966).

10 Reinhard Markner, 'Forschungen zur Judenfrage. A notorious journal and some of its contributors', *European Journal of Jewish Studies* 1 (2008) 395-415.

11 Zie over het 'joodse' karakter van Einsteins werk zeer recentelijk ook Steven Gimbel, *Einstein's Jewish science. Physics at the intersection of politics and religion* (Baltimore 2012). Gimbel verwerpt de nationaal-socialistische duiding van 'joodse' natuurkunde maar beweert wel dat er een zinvolle *analogie* bestaat tussen methoden van Talmoed-interpretatie en Einsteins methodologie.

12 Zie over Wundts racisme en antisemitisme Hans Sluga, *Heidegger's crisis. Philosophy and politics in Nazi Germany* (Cambridge MA en Londen 1993) 112-119. Wundt schreef zulke werken als *Deutsche Weltanschauung* (1926) en *Die Wurzeln der deutschen Philosophie in Stamm und Rasse* (1944).

13 Zie o.a. Tilitzki, *Deutsche Universitätsphilosophie*, 688-692 en 1062-1067. Wolfgang Huber, 'Hans Alfred Grunsky – Kurt Hubers nächster Fachkollege', in: Elisabeth Kraus ed., *Die Universität München im Dritten Reich. Aufsätze II* (München 2008) 389-411.

joodse filosoof die daarin genoemd wordt, en wel als 'ein Modeartikel des Judenthums des 19. Jahrhunderts'.¹⁴ In datzelfde jaar werd ook de term 'antisemitisme' voor het eerst gebruikt, richtte Marr de Antisemiten-Liga op en formuleerde de historicus Heinrich von Treitschke de later eindeloos herhaalde slogan 'die Juden sind unser Unglück'. Marr en geestverwanten stelden de joden simpelweg verantwoordelijk voor alle misstanden in de Duitse samenleving. Jood-zijn was voor hen niet meer een zaak van godsdienst maar van volk of ras. Men sprak van 'Rassenjuden' en niet van 'Religionsjuden'. Dit had als consequentie dat ook een bekeerde of anderszins succesvol geassimileerde jood onherroepelijk als jood gezien bleef worden. Dit gold zelfs voor een volkomen geseculariseerde jood en Europese grootheid als Spinoza.¹⁵

Een van de eersten die Spinoza op zo'n racistische manier lazen was Eugen Dühring (1833-1921), zelf een felle godsdienstcriticus en secularist. Zijn naam is nu bijna alleen nog bekend doordat Friedrich Engels zijn *Anti-Dühring* tegen hem schreef. Hij was filosoof, fysicus en econoom en enige tijd verbonden aan de universiteit van Berlijn. Zijn antisemitische uitlatingen maken hem tot een onmiskenbare proto-nazi. De moderne Europese staten en Duitsland in het bijzonder zijn geroepen een hogere geestelijke cultuur te ontwikkelen en moeten daarom alle joodse invloed uitbannen; zij moeten zich emanciperen van alle joodse overlevering. Hieraan heeft Dühring een apart boek gewijd.¹⁶ Tot die joodse invloed

behoort ook het christendom, dat slechts een hervormd jodendom is. Dührings notie van het christendom als een inbreuk van wezensvreemd 'Aziatisch' denken in een Europese of 'Germaanse' wereld verbindt hem opmerkelijk genoeg met sommige radicale denkers uit de Franse Verlichting zoals d'Holbach, die het christendom bestreed via zijn joodse wortels.¹⁷ D'Holbach kon fel uithalen naar die 'achterlijke Hebreeën' wier bijgeloof Europa eeuwenlang in zijn greep had gehouden. De tijd was nu gekomen om dit juk af te schudden.

Meer dan een eeuw later zou Dühring oproepen de 'krachtigste middelen' te gebruiken om een eind te maken aan het kwaad van de *Verjudung* en de *Judenherrschaft*. Hij deed dit in een berucht antisemitisch tractaat waarin hij ook kort Spinoza besprak om te betogen dat de joodse filosofie volkomen het joodse karakter weerspiegelde; hij behandelde Spinoza uitvoeriger maar ook minder racistisch in een bredere geschiedenis van de filosofie.¹⁸ Juist de geëxcommuniceerde Spinoza was de enige joodse denker die hij nog enigszins kon waarderen. Die waardering had dan vooral betrekking op Spinoza's strijd tegen de jood in zichzelf, zijn (uiteindelijk vergeefse) streven zich los te maken van zijn raciaal

durch den modernen Völkergeist (Karlsruhe en Leipzig 1883).

17 [Paul-Henri Dietrich, Baron d'Holbach], *L'esprit du Judaïsme ou examen raisonné de la Loy de Moïse, & de son influence sur la Religion Chrétienne* ('Londen' 1770) 201: 'Ose donc enfin, ô Europe! secouer le joug insupportable des préjugés qui t'affligent. Laisse à des Hébreux stupides, à des frénétiques imbécilles, à des Asiatiques lâches & dégradés, ces superstitions aussi avilissantes qu'insensées; elles ne sont point faites pour les habitants de ton climat.'

18 Eugen Dühring, *Die Judenfrage als Rassen-, Sitten- und Culturfrage. Mit einer weltgeschichtlichen Antwort* (2e ed.; Karlsruhe en Leipzig 1881) 48-53; idem, *Kritische Geschichte der Philosophie von ihren Anfängen bis zur Gegenwart* (4e ed.; Leipzig 1894) 283-321.

14 Wilhelm Marr, *Der Sieg des Judenthums über das Germanenthum. Vom nicht confessionellen Standpunkt aus betrachtet* (Bern 1879) 20.

15 Moshe Zimmermann, *Wilhelm Marr. The patriarch of anti-semitism* (New York en Oxford 1986).

16 Eugen Dühring, *Der Ersatz der Religion durch Vollkommeneres und die Ausscheidung alles Judenthums*

gedetermineerde karakter en denkwijze. Want spinozisme was uiteindelijk niets anders dan de joodse godsdienst: 'Was man die Philosophie Spinozas nennt, ist im Grunde nur Religion und sogar von speziell jüdischer Artung.'¹⁹ Achter de technische termen die Spinoza gebruikt, zoals substantie, verbergt zich de stamgod Jehova wiens streng monotheïstische cultus een vorm is van machtsaanbidding:

Auch wenn er gelegentlich sagt:
Gott oder die Natur, so macht dies
seine Vorstellungsart nicht allgemein
menschlicher. Er denkt sich eben
auch die Natur in jüdischem Lichte...
Wenn irgend etwas, so haben die
Vorstellungen Spinozas über Welt und
Sein bewiesen, wie zäh im Juden die
angestammte religiöse Anschauungsart
wurzelt.²⁰

Ook Schopenhauer had al zoiets beweerd.²¹ Spinoza's ethiek is voor Dühring *schlechte Judenmoral* waarin deugd gelijkgesteld wordt aan nut, zoals hij ook in de politieke theorie recht identificeert met macht. Dat we niet iets willen omdat het goed is maar we iets goed noemen omdat we het willen, is een joods leerstuk dat Spinoza geput heeft 'aus der innersten Selbstsuchtnatur seines Stammes [...] der mehr Trieb und Begehrlichkeit als Gewissen hat.'²² Zo zijn volgens Dühring alle kenmerkende opvattingen van Spinoza slechts gecamoufleerde joodse doctrines. De 'geometrische' methode die Spinoza in zijn hoofdwerk de *Ethica* gebruikt kon aan zijn denken geen universele geldigheid

verlenen. Zelfs de grootste joodse filosoof dus, die streefde naar een volstrekt vrij en onafhankelijk denken, bevestigde voor Dühring de stelling dat ras bepalend is voor iemands manier van denken. Spinoza's poging de de jood in hemzelf uit te bannen maakt dat hij het verdient tot de 'Gesinnungsgrößen der Philosophiegeschichte' gerekend te worden, want 'Das Beste, was ihm gelang, erreichte er, nicht weil, sondern trotzdem dass er ein Jude war.'²³

Dergelijke racistische opvattingen werden in de aanloop naar het Derde Rijk alleen maar populairder. Dührings antisemitische hoofdwerk bleef herzien en herdrukt worden, de laatste keer in 1930. Een belangrijker invloed op nazi-kopstukken als Rosenberg en Hitler lijkt echter te zijn uitgegaan van Houston Stewart Chamberlain (1855-1927), de geboren Brit die in Duitsland furore maakte als 'Germaanse profeet' en studies schreef over Wagner (wiens schoonzoon hij was), Kant en Goethe. Zijn bekendste boek was *Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts* (1899), een brede dilettantistische cultuurgeschiedenis op racistische grondslag. Hij wordt gezien als de belangrijkste *völkische* ideoloog van voor 1933.²⁴ De tegenstelling Arisch-Semitisch doordrenkt Chamberlains hele oeuvre. Zijn hoofddoel was 'die innere Befreiung aus dem uns umfassenden und erstickenden Semitismus'.²⁵ Deze raciale tegenstelling bepaalde ook zijn kijk op Spinoza. Als joods denker kon deze natuurlijk geen originele bijdrage aan de westerse filosofie hebben

²³ Ibidem, 52.

²⁴ Zie over Chamberlain o.a. Roderick Stackelberg, *Idealism debased. From völkisch ideology to national socialism* (Kent 1981) 105-154 en Geoffrey G. Field, *Evangelist of race. The Germanic vision of Houston Stewart Chamberlain* (New York 1981).

²⁵ Houston Stewart Chamberlain, *Arische Weltanschauung* (3e ed.; München 1916) 8 (Vorwort zur dritten Auflage).

¹⁹ Dühring, *Die Judenfrage*, 49.

²⁰ Ibidem.

²¹ Arthur Schopenhauer, *Die Welt als Wille und Vorstellung*, Band 2, Kapitel 50.

²² Ibidem, 51.

geleverd. Wat Spinoza aan waardevolle gedachten had, ontleende hij naar Chamberlains stellige overtuiging aan Giordano Bruno, wiens 'oud-Arisch pantheïsme' hij (in vertekende vorm bovendien) vervolgens overdroeg op Goethe.²⁶ Spinoza ontleende ook veel aan Descartes, wiens beginselen hij in zijn eerste publicatie (1663) 'geometrisch' trachtte te bewijzen. Volgens Chamberlain kon Spinoza de 'diametraal tegenovergestelde' Bruno en Descartes alleen met elkaar verenigen omdat hun denken hem in feite wezensvreemd was. Zijn synthese was puur formeel en uiterlijk, zoals ook zijn geometrisering van Descartes, die zelf de wiskundige methode niet adequaat achtte voor de filosofie. Maar 'wir blauäugigen, blonden, blöden *homines europaei* stehen da mit offenem Munde, staunen den klugen, ahnungslosen Juden an und klatschen ihm für seine Verhöhnung einer grossartigen Weltanschauung Beifall!'²⁷ Spinoza is de rationalist, de 'traumlose Mann' die geen mysterie en fantasie kent (Chamberlain zelf was dol op dromen) en het geloof kan voor hem dan ook niet meer zijn dan gehoorzaamheid aan Gods wet. Ook daarin was hij typisch een Semiet, terwijl de Ariër in godsdienst juist iets creatiefs ziet.

De stelling dat Spinoza zijn denkbelden aan Bruno en Descartes ontleende vinden we ook bij de nazi-ideoloog Alfred Rosenberg, die al op de middelbare school Chamberlain las en later een bewonderende studie over hem schreef.²⁸ Reeds in de eerste van zijn lange reeks antisemitische publicaties verwijst Rosenberg in het hoofdstuk 'Der jüdische

Geist' kort naar Spinoza als 'echt jüdischer Techniker' die het kunststuk volbracht de tegenstellingen tussen Descartes en Bruno in een nieuw systeem te overwinnen.

Daß er dies konnte, zeigt, daß er beide nicht verstand. Daß Spinoza aber mit dem altarischen Pantheismus liebäugelte, hatte ihm natürlich die bitterste Feindschaft der damaligen Juden zugezogen; in der Verarbeitung desselben ist er jedoch Jude gewesen, wie nur je ein Rabbiner.²⁹

Rosenberg ontleende zijn Spinoza-opvatting geheel aan Chamberlain, maar verwees ook naar de Britse classicus en Plato-vertaler Benjamin Jowett (1817-1893), die Spinoza kort besprak in zijn inleiding tot Plato's *Meno* en net als eerder Dühring stelde dat Spinoza geen zelfstandige filosofie had ontwikkeld: 'The teaching of Spinoza might be described generally as the Jewish religion reduced to an abstraction and taking the form of the Eleatic philosophy.'³⁰ Jowett geeft helaas geen bron of toelichting bij deze geïsoleerde opmerking.

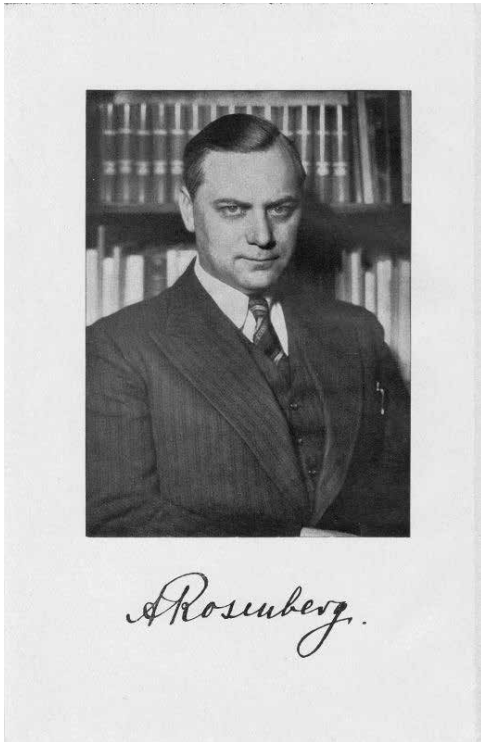
26 Houston Stewart Chamberlain, *Immanuel Kant. Die Persönlichkeit als Einführung in das Werk* (München 1905) 231n2.

27 Chamberlain, *Kant*, 345.

28 Alfred Rosenberg, *Houston Stewart Chamberlain als Verkünder und Begründer einer deutschen Zukunft* (München ca. 1927).

29 Alfred Rosenberg, *Die Spur des Juden im Wandel der Zeiten* (4e ed.; München 1939, 1e druk 1920) 130.

30 Benjamin Jowett, *The Dialogues of Plato. Translated into English with analyses and introductions*, 5 delen (3e ed.; Londen etc. 1931; de derde druk oorspronkelijk verschenen Oxford 1892; eerste druk 1871) II, 21. Deze uitspraak van Jowett wordt ook aangehaald door Chamberlain: *Kant*, 346n.

Portret van Alfred Rosenberg.

Bron: Alfred Rosenberg, Der Mythos des 20. Jahrhunderts (München 1930)

De stelling dat joodse denkers geen creativiteit kenden maar altijd sterk afhankelijk waren geweest van niet-joodse inspiratiebronnen werd een gemeenplaats in de racistische literatuur. Dit vooroordeel bleef bestaan ondanks de toenemende joodse aanwezigheid in de Duitse vakfilosofie, bijvoorbeeld in het neo-Kantianisme waarin Hermann Cohen een invloedrijke rol speelde. Maar volgens antisemitische auteurs droegen de joodse vakfilosofen in feite weinig of niets bij aan de filosofie. Dit werd verklaard uit de aanname dat het joodse volk van oorsprong nooit aan filosofie had gedaan maar die had ontleend aan de Grieken en later, tijdens de diaspora, aan de Germaans-Arische traditie. De filosofische denkbeelden die joodse denkers bij de verschillende gastvolkeren

aantroffen werden door hen ofwel eclectisch toegeëigend ofwel verworpen en blootgesteld aan de 'zersetzende Säure der jüdischen Negativität', zoals de filosoof Eduard von Hartmann (1842-1906) zich uitdrukte. In 1885 publiceerde hij een analyse van het spanningsveld waarin het Duitse jodendom zich bevond, tussen vasthouden aan eigen tradities en opgaan in de Duitse cultuur ('die Concurrenz des Stammesgefühls und Nationalgefühls').³¹ Zolang de joden geen nieuwe eigen staat en nationaal-joodse cultuur hadden, verwachtte hij van hen geen oorspronkelijke bijdragen aan de cultuur en de filosofie, maar hoogstens 'talentvolle Reproductionen und Combinationen'. Joodse denkers waren vooral eclectici. Dit gold voor Philo, Maimonides en Mozes Mendelssohn, maar ook voor Spinoza die volgens Von Hartmann een systeem had gevormd uit de denkbeelden van Bruno, Descartes en de Spaanse scholastiek. Aan Spinoza's werk was ook duidelijk te zien dat in het eclecticisme de vorm (zoals hier de geometrische) belangrijker is dan de inhoud en dat zodoende een gebrek aan principiële innerlijke eenheid wordt toegedekt.³²

Nu was Eduard von Hartmann zeker geen uitgesproken racist, en zijn algemene analyse werd bovendien door sommige joodse historici onderschreven, zoals de Berlijnse hoogleraar Julius Guttman (1880-1950), die in 1933 de joodse filosofie beschreef als 'een geschiedenis van recepties van andermans

³¹ Eduard von Hartmann, *Das Judentum in Gegenwart und Zukunft* (Leipzig en Berlijn); zie over Spinoza 162 en 166.

³² 'Bei Spinoza fallen z.B. Metaphysik und Ethik auseinander und die Religionsphilosophie bleibt in einem widerspruchsvollen Schwanken zwischen der Anlehnung an die Metaphysik und an die Ethik.' Von Hartmann, *Das Judentum*, 166n.

gedachtengoed'.³³ Maar in de handen van antisemieten gingen zulke analyses al gauw gebruikt worden in het kader van een offensief tegen de *Verjudung* van de Duitse filosofie. De bovengenoemde nazi-filosoof Grunsky bijvoorbeeld publiceerde in 1937 een hatelijke brochure over deze thematiek.³⁴ Zoals eerder Von Hartmann benadrukt hij het gebrek aan oorspronkelijkheid van de joodse filosofie op Europese bodem. Opnieuw worden Philo, Maimonides en Spinoza genoemd als denkers die van oorsprong niet-joods gedachtengoed hebben trachten aan te passen aan de 'joodse denkwijze'. Maar zijn voornaamste doelwitten in dit pamflet zijn modernere Duits-joodse filosofen zoals Hermann Cohen en de fenomenoloog Edmund Husserl.³⁵ Hun optreden wees er volgens Grunsky op dat de joodse invloed in de filosofie ongekende vormen begon aan te nemen, niet alleen kwantitatief maar vooral ook inhoudelijk. Ook Max Wundt wees in een voordracht voor de Forschungsabteilung Judenfrage nadrukkelijk op de nog altijd voortdurende invloed van de 'joodse geest'.³⁶ Ook al was het niet meer nodig de joden zelf te bestrijden, zo zei hij

in mei 1937 (de rassenwetten waren immers al in werking), toch bleef wat hij zag als het joodse intellectualisme, gekenmerkt door een gebrek aan binding ('das heimatlose Denken') en verantwoordelijkheid en een al te grote beweeglijkheid van denken, nog een verderfelijke invloed uitoefenen op de 'uit noordse geest stammende Grieks-Germaanse filosofie'. Hermann Cohen was een duidelijk recent voorbeeld van dat intellectualisme geweest: hij interpreteerde Kant eenzijdig als analytisch van het verstand en niet ook als synthetisch metafysicus, zoals Wundt zelf deed.³⁷ Cohen en in hun eigen tijd Maimonides en Spinoza vertegenwoordigden ieder op zijn manier een 'jüdisch übersteigerten Rationalismus'.

Toen Grunsky tijdens diezelfde vergadering van *Judenforscher* aan zijn voordracht over Spinoza begon, was er dus al een kader geschapen waarbinnen ook Spinoza's filosofie als typisch joods kon worden gestereotypeerd en aldus irrelevant gemaakt.³⁸ Desondanks slaagde Grunsky erin de 'verjoodsing' van Spinoza nog een extra dimensie te geven. Hij deed dat vooral met behulp van nieuwe biografische archiefbronnen, waaruit onder meer bleek dat Spinoza voor zijn excommunicatie op 27 juli 1656 een tijd lang als koopman actief was geweest.³⁹ Voor

33 Julius Guttman, *Die Philosophie des Judentums* (München 1933) 9.

34 Hans Alfred Grunsky, *Der Einbruch des Judentums in die Philosophie* (Berlijn 1937), verschenen in de reeks *Schriften der Deutschen Hochschule für Politik* waarin ook teksten van Goebbels, Rosenberg en Carl Schmitt waren opgenomen.

35 Ook in het populaire antisemitische werk van Theodor Fritsch, *Handbuch der Judenfrage*, oorspronkelijk uit 1887 en eerder verschenen onder de titel *Antisemiten-Catechismus*, worden vooral de joodse Kant-interpretatoren aangevallen; zie bijvoorbeeld in de 44e editie (Leipzig 1939) een bijdrage 'Das Judentum in der deutschen Philosophie' van Raymund Schmidt (391-401). Kants joodse volgelingen zouden de toegang tot deze Arische en 'meest Duitse' (*deutschesten*) denker geblokkeerd hebben.

36 Max Wundt, 'Das Judentum in der Philosophie', *Forschungen zur Judenfrage* 2 (1937) 75-87.

37 Max Wundt, *Kant als Metaphysiker* (Stuttgart 1924).

38 Hans Alfred Grunsky, 'Baruch Spinoza', *Forschungen zur Judenfrage* 2 (1937) 88-115. De bijdragen van Wundt en Grunsky aan de *Forschungen* werden ook aan een groter publiek gepresenteerd tijdens een reeks voordrachten onder de titel *Judentum und Judenfrage* in januari 1939 aan de Berlijnse Universiteit. Ter gelegenheid daarvan was ook een tentoonstelling georganiseerd. Grunskys (ongedrukte) voordracht was getiteld 'Baruch Spinoza im Lichte der Judenfrage'.

39 A.M. Vaz Dias en W.G. van der Tak, *Spinoza, mercator & autodidactus* (Den Haag 1932); ik gebruik de Engelse vertaling verschenen in *Studia Rosenthaliana* 16 (1982) 103-195.

Professor Hans Alfred Grunsky (in rolstoel, de Hitlergroet brengend) met zijn 'Doktorandenmannschaft' in 1939.

Bron: Universitätsarchiv München, O-XIV-586

Grunsky kwamen de documenten als een geschenk uit de hemel. Door dit onderzoek, zo schreef hij, is nu vast komen te staan 'daß der junge Spinoza Kaufmann, und zwar ein echter jüdischer Kaufmann was, der sich als gerissener Bankjude betätigte'.⁴⁰ De documenten bewezen volgens Grunsky dat Spinoza in financiële kwesties had opgetreden op een manier die niet door de beugel kon: 'die die Grenzen des Einwandfreien bereits weit hinter sich gelassen hat'.⁴¹ Vooral stoorde hij zich aan Spinoza's verwerping van de nalatenschap van zijn vader nadat hij die eerder al de facto had aanvaard. Spinoza deed dit vermoedelijk omdat de nalatenschap bij nader inzien met schulden bleek te zijn belast en hij in financieel zwaar weer terecht was gekomen.⁴² Zijn voorgd

diende toen in maart 1656 bij het Hof van Holland namens Spinoza het verzoek in om die aanvaarding terug te draaien en Spinoza zelf te behandelen als bevoorrecht *schuldeiser* ten aanzien van die nalatenschap, op grond van het recht dat Spinoza alsnog zou hebben op de nalatenschap van zijn reeds lang overleden moeder. Dit was koren op de molen van Grunsky: met dit 'Meisterstück jüdischer Finanzgebarung' wordt uit een schuldenaar opeens een schuldeiser.

Andere archiefdocumenten toonden aan dat Spinoza niet voor rabbijn had geleerd, wat wel lange tijd was aangenomen. Voor Grunsky was dit een minder aangename verrassing, aangezien hij ervan uitging dat Spinoza onderwijs in de Talmoed had genoten en dat Spinoza's *Ethica* alleen vanuit de Talmoed begrepen kon worden. Toch hield hij vast aan zijn vooropgezette interpretatie, want: 'Die talmudische Geistesverfassung

1999) 118-119.

⁴⁰ Grunsky, 'Spinoza', 90.

⁴¹ Grunsky, 'Spinoza', 93.

⁴² Over deze episode o.a. Vaz Dias en Van der Tak, 'Spinoza', 169 en Steven Nadler, *Spinoza. A life* (Cambridge

haftet den Juden blutmäßig an.⁴³ Ook uit de *Ethica* zou dit blijken. Deze interpretatie vergelijkt de manier waarop Spinoza de oneindig vele eigenschappen (attributen) van God beschrijft met de manier waarop de tekst van de Tora door de Talmoedgeleerden gelezen zou worden. Zoals geen enkel woord van de Tora overbodig is en elk woord (ook hetzelfde woord op verschillende plaatsen) een bijzondere, unieke betekenis heeft, zo is ook geen enkel attribuut van God overbodig en heeft elk attribuut een unieke betekenis. Zoals elk woord van de Tora 'nodig' is, zo is elk attribuut van God 'noodzakelijk'. In beide gevallen, aldus Grunsky, gaat het om toepassingen van een 'Prinzip der absoluten Zusammenhanglosigkeit' – een vermeend talmoedisch beginsel.⁴⁴ Want Spinoza kan niet aannemelijk maken dat al deze attributen tot één God behoren, sterker nog, hij saboteert zelf de eenheid van God door te ontkennen dat er een attribuut is waarin alle andere attributen op een bepaalde manier samenkomen.

Daarmee is Grunskys beeld van Spinoza afgerond: hij was tegelijk een 'Schacherjude' en een 'Thora-interpretierende Rabbi': 'Spinoza war als vollkommener Jude beides'.⁴⁵ Als joodse filosoof bezat Spinoza het grote talent zich de gedachten van andere, Germaanse, denkers zo eigen te maken dat het leek of hij deze gedachten zelf voortbracht en op die manier deelnam aan het Germaanse filosofische debat. Maar het was alles schijn: achter de schijnbaar Germaanse zin van de woorden verborg zich volgens Grunsky de ware talmoedische betekenis. Termen als atheïsme, pantheïsme of zelfs materia-

lisme zijn eigenlijk niet van toepassing op Spinoza's filosofie, want ze zijn ontleend aan de Germaanse denkwereld. Vele Duitse denkers voelden volgens Grunsky dan ook intuïtief wel aan dat Spinoza niet echt een van hen was. Dat iemand als Goethe met grote eerbied over hem sprak, legde Max Wundt uit, kwam doordat hij op het juiste moment Spinoza's aan de Stoa ontleende leer van de gelatenheid in het besef van de eeuwige noodzakelijkheid van alles leerde kennen. Spinoza was hierin niet meer dan een doorgeefluik voor 'een wijsheid die groter was dan hijzelf' en het eigenlijk Spinozistische, de radicale toepassing van de geometrische methode, interesseerde Goethe niet.⁴⁶ Goethes biologische evenals Herders en Schellings dynamische wijzen van denken waren vanuit het Spinozistische mechanisme niet te begrijpen, zou ook de Berlijnse hoogleraar Franz Koch betogen.⁴⁷ De Duitse filosofie was zich volgens Wundt altijd bewust geweest van haar tegenstelling met het spinozisme. De befaamde Hegel-kenner en -bezorger Hermann Glockner noemde Spinoza in 1941 zelfs 'der bedeutendste Widersacher und Gegenspieler der deutschen Philosophie'.⁴⁸ Zo was Spinoza's determinisme onverenigbaar met de 'Duitse' opvatting van vrijheid.

43 Grunsky, 'Spinoza', 110n2.

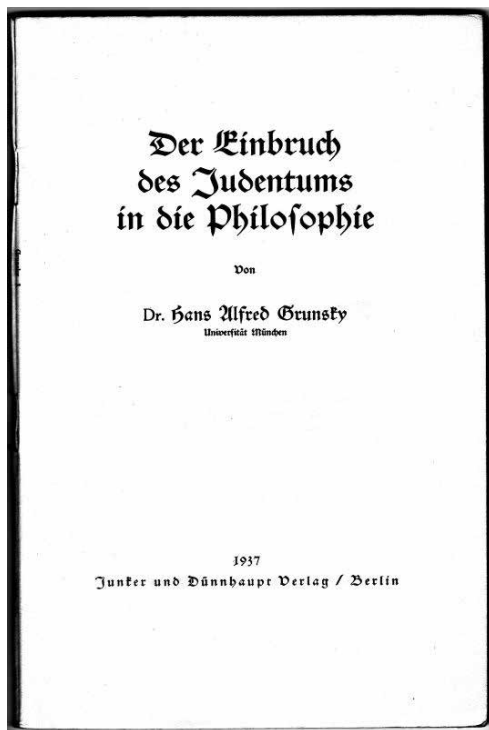
44 Grunsky baseert zich hier op de bijdrage van de theoloog Karl Georg Kuhn, 'Die Entstehung des talmudischen Denkens', *Forschungen zur Judenfrage* 1 (1937) 64-80.

45 Grunsky, 'Spinoza', 109.

46 Wundt, 'Judentum', 80-81.

47 Franz Koch, 'Goethe und die Juden', *Forschungen zur Judenfrage* 2 (1937) 116-142, over Spinoza 121-122.

48 Hermann Glockner, *Vom Wesen deutscher Philosophie* (Stuttgart 1941) 23.

Titelblad van H.A. Grunskys antisemitische brochure uit 1937.

Bron: H.A. Grunsky, *Der Einbruch des Judentums in die Philosophie* (Berlijn 1937)

Spinoza als antisemiet?

Toch is er aan deze hele antisemitische receptie van Spinoza iets vreemds. Spinoza was immers niet een traditionele joodse denker, maar een radicale joodse dissident die zelf als antisemiet gelezen kon worden. De nazi-ideologen wisten van Spinoza's eigen kritiek op het jodendom en hadden daar in principe gebruik van kunnen maken. Spinoza was in 1656 in uitzonderlijk strenge bewoordingen uit de joodse gemeente verbannen, zowel wegens daden als opvattingen. Hij schijnt hier trouwens niet ongelukkig mee te zijn geweest. Innerlijk had hij op filosofische gronden reeds lang afstand genomen van de

benauwende joodse traditie. Er is het bericht dat hij na zijn excommunicatie een apologie heeft geschreven om zijn afstand nemen van het jodendom te rechtvaardigen. Die tekst is niet bewaard gebleven, maar de inhoud ervan kan heel goed later geïncorporeerd zijn in Spinoza's beruchte *Theologisch-politiek traktaat*, waarin hij fundamentele kritiek uit op de orthodoxe joodse leer.⁴⁹ De joodse profeten bijvoorbeeld waren volgens hem tamelijk ongeleerde lieden, die bijvoorbeeld geloofden dat God emoties had, en zij schreven voor een volk dat nog onwetender was. Veel van hun uitspraken over God zeggen vooral iets over hun eigen primitieve noties. De grootse joodse profeet, Mozes, was vooral een wetgever en zijn wetten waren slechts bedoeld om het toenmalige joodse volk een stabiel staatsbestel te bieden. De wetgeving in Mozes' vijf boeken (de Tora in strikte zin) bevat geen algemeen-menselijke ethische normen maar slechts ceremoniële voorschriften 'die het allermeest zijn aangepast aan het bevattingsvermogen en de aard van alleen de Hebreeuwse natie, en die dus ook alleen maar betrekking hebben op het belang van hun staat.'⁵⁰ Met de ondergang van de joodse staat hebben die ceremoniële wetten hun nut en betekenis verloren. Noch Mozes noch de overige profeten waren filosofen; ze hadden vooral een sterke verbeeldingskracht. Spinoza wil betogen dat de uitspraken van de profeten niets te maken hebben met wetenschap en filosofie en dus ook niet misbruikt mogen worden om de vrijheid van denken in te perken.

Spinoza's misschien meest fundamentele kritiek is gericht op het leerstuk van de uitverkiezing, expressie van een diep

49 B. de Spinoza, *Theologisch-politiek traktaat*, F. Akkerman vert. (Amsterdam 1997); oorspronkelijk *Tractatus theologico-politicus* ([Amsterdam] 1670).

50 Spinoza, *Traktaat*, 172.

gekoesterd joods zelfbeeld (teruggaande o.a. op Exodus 19:6) dat door Spinoza radicaal van alle morele en religieuze betekenis wordt ontdaan. Dat 'God de joden had uitverkoren' betekende alleen dat ze in een bepaalde tijd economische voorspoed en politieke vrijheid genoten. Spinoza's naturalistische filosofie kan tot geen andere conclusie leiden dan dat alle volkeren gelijkwaardig zijn. De Israëlieten waren zeker niet wijzer of vromer dan andere volkeren. Erger nog, het misplaatste superioriteitsgevoel heeft de joden zich doen afscheiden van andere volkeren die hen daardoor op hun beurt zijn gaan haten. Spinoza zoekt dus de oorsprong van het antisemitisme bij de joden zelf. Door vast te houden aan de Tora blijven de joden hun integratie in de verschillende Europese landen in de weg staan. Spinoza signaleert dat de joden in Spanje (weliswaar onder dwang) tot het rooms-katholicisme zijn overgegaan, daardoor sociaal konden opklommen en ten slotte zo geïntegreerd raakten dat er geen spoor meer van hen overbleef. In Portugal daarentegen, vanwaar Spinoza's eigen voorouders waren weggevlucht, lukte integratie na gedwongen bekering niet. De bekeerde joden bleven er apart leven omdat ze niet werden toegelaten tot hogere posities. Het is 'de haat van de naties' die de joden als groep bijeenhoudt.⁵¹

Spinoza's kritische diagnose van de toestand van het jodendom heeft in joodse kring uiteraard zeer verdeelde reacties opgeroepen. Liberale en seculiere joden en ook zionisten zagen in hem vaak een geestverwant en voorloper: Spinoza achtte het op zich niet ondenkbaar dat er ooit weer een joodse staat zou worden opgericht.⁵² De

proto-zionist Moses Hess bijvoorbeeld noemde zichzelf een volgeling van Spinoza.⁵³ Er waren echter ook joodse denkers die Spinoza's afrekening met de orthodoxe traditie als een onvergeeflijk en onbegrijpelijk verraad beschouwden. Was het voor de doeleinden van het *Traktaat* nodig om Mozes en de joodse leer zo te kleineren?⁵⁴ Wat critici vooral dwars zat was het feit dat Spinoza zich over het christendom veel minder kritisch of zelfs positief uitliet. Mozes was bijvoorbeeld een wetgever die zich alleen om de welvaart van zijn eigen volk bekommerde, Christus daarentegen was een soort filosoof die universele morele waarheden verkondigde. In de ogen van joodse filosofen als Hermann Cohen en Emmanuel Levinas was er geen rechtvaardiging te vinden waarom Spinoza het jodendom ten overstaan van een overwegend christelijke wereld zo bitter hekelde. Cohen nam scherp stelling tegen Spinoza's gelijkstelling van de joodse religie met joodse staatsleer en zag daarin een uiting van Spinoza's behoefte aan wraak op de gemeenschap die hem verstoten had.⁵⁵ Maar zo bevestigde hij de vele anti-joodse vooroordelen die in het christendom al sinds de tijd van de apostelen gangbaar waren en die in Cohens eigen tijd de antisemitische demagogie voedden: 'Die Kernsprüche, in denen Spinoza seines Rachehasses gegen die Juden sich entlud, finden sich noch heute fast wörtlich in den Tageszeitungen jener

verslappen, zou ik absoluut geloven dat zij eens, als de gelegenheid zich voordeed – want zo veranderlijk zijn de menselijke zaken – hun staat weer zouden oprichten en dat God hen opnieuw zou uitverkiezen.'

53 Ze'ev Levy, *Baruch Spinoza – Seine Aufnahme durch die jüdischen Denker in Deutschland* (Stuttgart 2001) 105-122.

54 Isaac Franck bijvoorbeeld meent van niet: 'Spinoza's onslaught on Judaism', *Judaism* 28 (1979) 177-193.

55 Levy, *Baruch Spinoza*, 175-194.

51 Spinoza, *Traktaat*, 152-153.

52 Spinoza, *Traktaat*, 153: 'Ja, als de grondslagen van hun godsdienst hun geestkracht niet zouden doen

politischen Richtungen.⁵⁶ Was het Spinoza inderdaad te doen om wraak? Was zijn analyse een uiting van joodse ‘zelfhaat’? Of was het deel van Spinoza’s strategie om zijn vrijzinnig-christelijke lezers voor zich in te nemen om hen zodoende rijp te maken voor zijn echte bedoeling: jodendom én christendom als openbaringsgodsdiensten te vervangen door een algemene redelijke geloofsleer, de ‘staatsgodsdienst’ van de liberale democratie? De meeste sympathieke uitleggers kiezen voor de laatste optie en zien er een tactische manoeuvre in die niet psychologisch-reductionistisch hoeft te worden verklaard.

Of Spinoza inderdaad anti-joodse vooroordelen heeft bevestigd of versterkt (of misschien zelfs gecreëerd) is natuurlijk een controversiële vraag. Behalve door zulke critici als Cohen en Levinas is Spinoza maar zelden direct van antisemitisme beschuldigd. In de bijzonder uitgebreide literatuur over de geschiedenis van het antisemitisme wordt Spinoza nagenoeg niet genoemd, en zelfs in de nazi-periode werd zijn werk niet als directe bron van argumenten tegen het jodendom gebruikt. Toch kan men stellen dat Spinoza’s *Theologisch-politiek traktaat* aan sommigen, zoals bijvoorbeeld bepaalde Franse Verlichtingsdenkers, een legitimatie heeft geboden voor antisemitisme en intolerantie jegens joden. Spinoza presenteerde immers een ‘extremely negative view of Judaism as fundamentally unphilosophical’.⁵⁷ Al in 1968 stelde Arthur Herzberg dat Spinoza’s werk ‘first introduced a considerable contempt

for biblical Jews into “enlightened” French opinion’.⁵⁸ Waarom zou het jodendom als religie naar Spinoza’s eigen rationele maatstaven tolerantie verdienen? Het antijudaïsme van d’Holbach is boven al kort genoemd, en ook Voltaire was extreem in zijn minachting voor alles wat joods was.⁵⁹ Voltaire was sterk beïnvloed door de Engelse deïsten die op hun beurt weer putten uit Spinoza’s *Traktaat*.⁶⁰

Belangrijker voor onze specifieke thematiek is echter de invloed die Spinoza, mede door bemiddeling van de joodse filosoof Mozes Mendelssohn (1729-1786), heeft gehad op Kants negatieve beoordeeling van het jodendom. Zoals we zagen achtte Spinoza het jodendom vooral een politieke godsdienst, een vorm van wetgeving en staatsinrichting. Ook Mendelssohn meende dat het jodendom geen geopenbaarde leer of dogma’s kende. De inhoud van de openbaring bestond uitsluitend in (ceremoniële) wetgeving, die echter (anders dan Spinoza meende) haar bindend karakter voor de joden in de diaspora bleef behouden. In zijn godsdienstkritische werk *Die Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft* uit 1793 radicaliseert Kant deze via Mendelssohn – wiens werk hij zeker kende en waardeerde – op Spinoza teruggaande idee dat het jodendom een politieke instelling is.⁶¹ Kants opzet in

56 Hermann Cohen, ‘Spinoza über Staat und Religion, Judentum und Christentum’, in idem, *Jüdische Schriften* III. *Zur jüdischen Religionsphilosophie und ihrer Geschichte* (Berlijn 1924) 290-372, citaat 363; dit opstel was eerder verschenen in 1915 in *Jahrbuch für jüdische Geschichte und Literatur*.

57 Adam Sutcliffe, *Judaism and Enlightenment* (Cambridge 2003) 217.

58 Arthur Hertzberg, *The French Enlightenment and the Jews* (New York en Londen 1968) 39.

59 Adam Sutcliffe, ‘Voltaire in context. The emergence of antijudaic rhetoric in the French Early Enlightenment’, in: Ilana Y Zinguer en Sam W. Bloom ed., *L’antisémitisme éclairé. Inclusion et exclusion depuis l’Epoque des Lumières jusqu’à l’affaire Dreyfus* (Leiden en Boston 2003) 115-124.

60 Norman L. Torrey, *Voltaire and the English deists* (New Haven en Londen 1930).

61 De meningen verschillen over de vraag of Kant Spinoza’s *Traktaat* direct kende. Julius Guttman nam aan van wel: *Kant und das Judentum* (Leipzig 1908), terwijl Yovel meent ‘he probably knew of Spinoza’s

dat werk is om religie in het algemeen en jodendom en christendom in het bijzonder te toetsen aan ethische criteria, de enige die hij daarvoor zinvol achtte. Het jodendom komt er daarbij echter bijzonder slecht af: het is feitelijk geen godsdienst te noemen maar een 'Inbegriff bloß statutarischer Gesetze, auf welchem eine Staatsverfassung gegründet war'. Het jodendom is 'eigentlich gar keine Religion, sondern bloß Vereinigung einer Menge Menschen, die, da sie zu einem besonderen Stamm gehörten, sich zu einem gemeinen Wesen unter bloß politischen Gesetzen, mithin nicht zu einer Kirche formten'.⁶² De Tora schrijft ook alleen bepaalde handelingen voor, geen geloofsdogma's, en alle beloning of straf voor (on)gehoorzaamheid aan de wetten wordt in dit leven uitgedeeld, niet in een hiernamaals, waarnaar iedere verwijzing doelbewust zou ontbreken. Zonder geloof aan een hiernamaals is echter naar Kants maatstaven geen godsdienst mogelijk. 'Da nun ohne Glauben an ein künftiges Leben gar keine Religion gedacht werden kann, so enthält das Judentum als ein solches, in seiner Reinigkeit genommen, gar keinen Religionsglauben.' Kants conclusie had een groot antisemitisch potentieel.⁶³ Net als Spinoza ziet Kant een grote tegenstelling tussen het politiek-materiële karakter van het jodendom en het moreel-spirituele karakter

van het christendom. Het christendom betekent dus ook een volkomen breuk met het jodendom. Deze laatste gedachte zou uiteindelijk leiden tot het streven het Oude Testament uit het christendom te verbannen en een zuiver 'Germaans' christendom te ontwikkelen.

De opvattingen van Spinoza en Kant over het politiek karakter van het jodendom zijn frappant gelijklopend.⁶⁴ Kant is in zijn beoordeling van het jodendom wel veel eenzijdiger dan Spinoza zelf, die niet ontkende dat profeten zoals Jesaja ook universele religieus-ethische waarheden hadden verkondigd. Hermann Cohen echter, zelf een overtuigd Kantiaan, was diep doordrongen van de tragiek dat Spinoza's argumentatie juist via Kant tot een 'fundamenteel misverstand' aangaande de joodse religie had geleid.⁶⁵ Al in Kants eigen tijd werd zijn stelling over het politiek karakter van de Mozaische wetgeving gebruikt als argument tegen de jodenemancipatie.⁶⁶ Een opvallend feit is ook dat de eerste bezorger van de volledige werken van Spinoza (1802-1803), de liberale Heidelbergse theoloog H.E.G. Paulus, de joden vooral als volk of natie zag.⁶⁷ Alleen bekeerde joden konden wat hem betreft Duitse burgers

views through Mendelssohn, and also by way of learned rumor': Y. Yovel, *Dark riddle. Hegel, Nietzsche, and the Jews* (Cambridge 1998) 7.

62 Immanuel Kant, *Die Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft* (Hamburg 1978) 186.

63 Kant, *Die Religion*, 187. Kants visie op het jodendom wordt kritisch besproken door Micha Brumlik, *Deutscher Geist und Judenhaß. Das Verhältnis des philosophischen Idealismus zum Judentum* (München 2000) en antisemitisch geduid door Michael Mack, *German idealism and the Jew. The inner anti-semitism of philosophy and German Jewish responses* (Chicago en Londen 2003).

64 Steven B. Smith zegt dat Kants betoog 'reads like a summary of the *Treatise*' en geeft in een voetnoot hierbij verdere literatuurverwijzingen en citaten: *Spinoza, liberalism and the question of Jewish identity* (New Haven en Londen 1997) 181 en 255-256.

65 'Denn diese Polemik Spinozas ist die Quelle geworden zu einem fundamentalen Mißverständnis der jüdischen Religion.' Hermann Cohen, *Religion der Vernunft aus den Quellen des Judentums* (Berlijn 1928) 385.

66 Ernst Traugott von Kortum, *Über Judentum und Juden, hauptsächlich in Rücksicht ihres Einflusses auf bürgerlichen Wohlstand* (Neurenberg 1795); hij citeert Kants passage over het jodendom (30-34n).

67 H.E.G. Paulus, *Die jüdische Nationalabsonderung nach Ursprung, Folgen und Besserungsmitteln* (Heidelberg 1831).

worden. Paulus heeft op grond daarvan een plaatsje gekregen in de geschiedenis van het antisemitisme.⁶⁸ Later zouden antisemitische denkers als Chamberlain en Wundt in hun studies over Kant diens verwerping van het jodendom bespreken. Volgens Chamberlain bijvoorbeeld maakte Kant het de Duitsers eindelijk mogelijk zichzelf van de 'Semitische waangedachten' over de oudtestamentische God te reinigen en zich een op de toekomst gerichte 'oer-Arische religiositeit' eigen te maken. Chamberlain stond op zijn beurt bij de voormannen van de NSDAP zoals Hitler en Rosenberg in hoog aanzien. Deze zelfde nazi's waren ook sterk beïnvloed door de *völkische* en antisemitische publicist Dietrich Eckart (1868-1923), aan wie *Mein Kampf* met name is opgedragen. Rosenberg verzorgde na Eckarts dood een bloemlezing uit zijn werk en in een van die opstellen wordt Spinoza uitdrukkelijk vermeld en geciteerd – natuurlijk als 'typisch joodse' materialist, een denker zonder besef van de ziel en het mystieke: 'Also echt jüdisch, der ganze Spinoza, nur, wie schon angedeutet, mit ungewöhnlicher Verstandeskraft, d.h. ohne Herz, ins Arische transponiert.'⁶⁹ Spinoza's nuttigheidsmoraal is '[d]er echte Judenstandpunkt', zoals Eckart het formuleerde in een postuum gepubliceerd (al of niet fictief) gesprek tussen hem en Hitler over de verwantschap van christendom en bolsjewisme.⁷⁰

In kringen rond Hitler mag men dus een zekere bekendheid met Spinoza's werk

veronderstellen. Of Hitler iets van Spinoza zelf had gelezen is onbekend, alle recente onderzoeken over zijn boekenbezit en leesgedrag ten spijt.⁷¹ Vast staat wel dat hij zelf claimde in München de 'gesamte antisemitische Literatur' te hebben gelezen.⁷² De 'Kantiaanse' visie op het jodendom als politieke en niet religieuze gemeenschap duikt dan ook op in *Mein Kampf*, waar er een racistische wending aan wordt gegeven. Het gaat om een passage waarin ook Hitlers vulgair-darwinisme tot uitdrukking komt: de strijd om het zelfbehoud als fundamentele natuurwet.

Der jüdische Staat war nie in sich räumlich begrenzt, sondern universell unbegrenzt auf den raum, aber beschränkt auf die Zusammenfassung einer Rasse. Daher bildete dieses Volk auch immer einen Staat innerhalb der Staaten. Es gehört zu den genialsten Tricks, die jemals erfunden worden sind, diesen Staat als "Religion" segeln zu lassen und ihn dadurch der Toleranz zu versichern, die der Arier dem religiösen Bekenntnis immer zuzubilligen bereit ist. Denn tatsächlich ist die mosaische Religion nichts anderes als eine Lehre der Erhaltung der jüdischen Rasse.⁷³

Hierin klinkt ook een idee van Johann Gottlieb Fichte door, wiens oeuvre in Hitlers boekenkast stond. Deze volgeling van Kant was een van de eersten die over het

68 Jacob Katz, *From Prejudice to Destruction. Anti-Semitism, 1700-1933* (Cambridge en Londen 1980) 155-158.

69 'Das Judentum in uns und außer uns', in Alfred Rosenberg ed., *Dietrich Eckart. Ein Vermächtnis* (München 1928) 193-230; citaat 226. Dit opstel was oorspronkelijk verschenen in Eckarts blad *Auf gut Deutsch* in 1919.

70 Dietrich Eckart, *Der Bolschewismus von Moses bis Lenin. Zwiegespräch zwischen Adolf Hitler und mir* (München 1924) 31.

71 Ambrus Miskolczy, *Hitler's library* (Boedapest en New York 2003); Timothy W. Ryback, *Hitler's private library. The books that shaped his life* (Londen 2009).

72 Jäckel en Kuhn, *Hitler. Sämtliche Aufzeichnungen*, 526.

73 Adolf Hitler, *Mein Kampf*, 2 delen (München 1925-1927) 165; hier gebruikt is een editie in één deel uit 1943.

Portret van Houston Stewart Chamberlain uit zijn autobiografie.

Bron: Houston Stewart Chamberlain, *Lebenswege meines Denkens* (München 1922)

jodendom als 'staat in de staat' spraken.⁷⁴ Hitler baseert zijn betoog dat het jodendom geen godsdienst is mede op het volgende argument:

Das Judentum war immer ein Volk mit bestimmten rassischen Eigenarten und niemals eine Religion [...] aus dem ursprünglich eigenen Wesen kann der Jude eine religiöse Einrichtung schon deshalb nicht besitzen, da ihm der Idealismus in jeder Form fehlt und

74 Jacob Katz, 'A state within a state. The history of an anti-semitic slogan', in idem, *Emancipation and assimilation. Studies in modern Jewish history* (Westmead 1972) 47-76.

damit auch der Glaube an ein Jenseits vollkommen fremd ist. Man kann sich aber eine Religion nach arischer Auffassung nicht vorstellen, der die Überzeugung des Fortlebens nach dem Tode in irgendeiner Form mangelt.⁷⁵

De laatste bewering wordt zoals we zagen (afgezien van de verwijzing naar het 'arische') ook door Kant gebruikt om het jodendom de status van religie te ontzeggen. Aangezien de burgerlijke gelijkberechtiging van de joden sinds 1871 mede gebaseerd was op hun erkenning als een *religieuze* gemeenschap is het niet vreemd dat Hitler van deze politiek-raciale interpretatie van het jodendom gebruik maakt.⁷⁶ Nader onderzocht zou dienen te worden welke rol deze 'Kantiaanse' interpretatie van het jodendom, waarvan de kern zeer waarschijnlijk door Spinoza geïnspireerd is, in de ontwikkeling van het antisemitisme in Duitsland en bij Hitler precies gespeeld heeft.⁷⁷

Spinoza tussen liberalisme en fascisme

Naast Spinoza's verwerping van het jodendom als zijnde geen ware godsdienst is er nog een mogelijk raakvlak tussen spinozisme en nazisme, en wel op het gebied van de politieke filosofie. Spinoza stelde recht en macht aan elkaar gelijk: in de natuurtoestand

75 Hitler, *Mein Kampf*, 335-336.

76 Vergelijk een uitspraak van Hitler uit 1941: 'Der Trick des Judentums war es, daß es sich als Religion eingeschmuggelt hat, ohne Religion zu sein.' In Werner Jochmann ed., *Adolf Hitler. Monologe im Führerhauptquartier 1941-1944* (München 2000) 130.

77 In de literatuur is tot nu toe geen direct verband gelegd tussen Kant en Hitler. In een recente studie als Ralf Georg Reuth, *Hitlers Judenhass. Klischee und Wirklichkeit* (München 2009) wordt Kant niet genoemd.

heeft iedereen recht op alles wat hij of zij kan bereiken of verwerven. Binnen het staatsverband echter is dit natuurlijk recht overgedragen op de overheid die de absolute beslissingsbevoegdheid heeft in alle publieke zaken. De soevereiniteit van de overheid is ondeelbaar en aan het individu wordt alleen nog zoveel vrijheid gelaten als met de staatsmacht verenigbaar is. Het individu houdt bijvoorbeeld een grote vrijheid van denken en meningsuiting omdat de staatsmacht die (althans in Spinoza's tijd) simpelweg niet kan verhinderen. Het individu is overigens onvoorwaardelijke gehoorzaamheid verschuldigd aan de overheid, 'ook al beveelt zij de meest absurde dingen'. In beginsel heeft het overheid ook het recht om extreem geweld te gebruiken, om 'burgers omwille van de meest onbenullige dingen ter dood te brengen'. Er is geen hoger mensenrecht waar de overheid zich door gehinderd zou moeten voelen; de overheid bepaalt immers wie vijanden van de staat zijn. Alleen het zou niet *verstandig* zijn: burgers zouden de overheid gaan haten en trachten haar omver te werpen. Spinoza stelt bovendien dat het ware doel van de staat is iedereen zoveel mogelijk zijn natuurlijk recht en vrijheid te laten behouden. Maar tegenover die 'liberale' interpretatie van Spinoza staat een 'machiavellistische' en volgens die lezing zou Spinoza's politieke filosofie een legitimatie kunnen bieden voor een totalitair regime.⁷⁸

De vraag zou kunnen zijn waarom de nazi's dat niet gezien hebben. Op de overeenkomsten in denkbeelden is al eens gewezen. De Duitse filosoof Hermann Schmitz bijvoorbeeld noemt het betreffende

hoofdstuk 16 van het *Theologisch-politiek traktaat* zelfs 'ein Lehrbuch der Politik nach Prinzipien Adolf Hitlers', die immers ook recht en macht identificeerde.⁷⁹ In abstracto zou dat misschien te verdedigen vallen, maar het zou geheel ingaan tegen de dominante nationaal-socialistische opvatting dat Spinoza's politieke filosofie juist een gevaar betekende voor de macht van de staat. De jurist Carl Schmitt bijvoorbeeld zag een typisch joods kenmerk in Spinoza's bewuste afwijking van het staatsabsolutisme van Hobbes' *Leviathan* – dat namelijk de staat geen macht heeft over het menselijk innerlijk en denkvrijheid dus niet kan worden weggenomen.⁸⁰ Daarmee begon een proces van ondermijning van de staat. Grunsky vergeleek Spinoza met de Napolitaanse rebellenleider Masaniello (1620-1647), van wie Spinoza volgens een vroege biograaf een (zelf) portret zou hebben getekend. Opmerkelijk genoeg was het juist een Nederlandse denker die wel de verenigbaarheid van spinozisme en nationaal-socialisme bepleitte: de jurist en filosoof Johan Herman Carp (1893-1979), die verontwaardigd was over Grunskys schrikbeeld van een revolutionaire Spinoza.⁸¹ Carp werd een ideoloog van de NSB, adviseur van Anton Mussert en in 1941 voorzitter van het Vredesrechtshof,

79 Hermann Schmitz, *Adolf Hitler in der Geschichte* (Bonn 1999) 370. Schmitz spreekt ook van 'Hitlers Spinozismus', die zou blijken uit uitspraken als 'Das Recht geht immer mit der Macht' en 'Wo Kraft fehlt, hört jedes Recht praktisch auf' (371). Overigens geeft hij toe dat er geen aanwijzingen zijn dat Hitler Spinoza daadwerkelijk gelezen heeft.

80 Carl Schmitt, *Der Leviathan in der Staatslehre des Thomas Hobbes* (Hamburg 1938) 86-89.

81 Tegen Grunsky schreef hij het artikel 'Spinoza – Masaniello. Demon der revolutie', verschenen in *Het Vaderland* (21 februari 1939) en in *Spinozistisch Bulletin* 2 (1939) 14-18. In hetzelfde *Bulletin* ('Spinozas zegel "caute"' in jaargang 1, 122-128) verdedigde Carp Spinoza tegen Grunskys beeld van Spinoza als koopman van dubieuze moraal.

78 Zie voor een uitstekend overzicht van Spinoza's politieke denken Douglas J. den Uyl, *Power, state and freedom. An interpretation of Spinoza's political philosophy* (Assen 1983).

een uitzonderingsrechtbank die 'misdaden tegen de volksgemeenschap' berechtte. Na de oorlog heeft hij een aantal jaren gevangen gezeten. Aan Spinoza ontleende hij de idee van een volksgemeenschap 'die als basis voor een autoritair regime kon dienen', zoals André Mommen schrijft, en zijn politieke betogen op het terrein van het volkenrecht steunen op Spinoza's gelijkstelling van recht en macht.⁸² Met zijn organische interpretatie van Spinoza's staatsleer wijkt hij sterk af van de Duitse nationaal-socialistische interpretatie die juist de individualistische, staats-ontbindende aspecten van Spinoza's politieke denken benadrukte. Carps vereniging van spinozisme en nationaal-socialisme moet dus in Duitsland wel enige verbazing hebben gewekt.⁸³

Wat later 'der Fall Carp' werd genoemd laat in elk geval zien dat het ging om meer dan een louter theoretisch denkbare synthese van spinozisme en een vorm van fascisme. Volgens José Faur, een sefardisch-joodse criticus van Spinoza, zou het moeilijk zijn geweest om op grond van Spinoza's politieke filosofie nazi-misdadigers in staat van beschuldiging te stellen. Zij waren immers gehoorzame staatsburgers, ideologisch gemanipuleerd om joden te vervolgen, die

door de overheid (de enige gezaghebbende instantie hierin) waren aangeduid als vijanden van de staat. Spinoza's filosofie 'legitimeert vervolging' en volgens Faur was het dan ook geen wonder 'that his ideology became the favorite pastime of intellectual and emotional wimps working as petty bureaucrats in totalitarian and authoritarian regimes.'⁸⁴ Dit is een extreme en, gelet op de feitelijke receptiegeschiedenis van Spinoza's denken, in zijn algemeenheid onjuiste conclusie. Het 'geval-Carp' toont echter wel aan dat een dergelijke toepassing van Spinoza's filosofie niet geheel onmogelijk was.

De reactie van een nazi-filosoof als Grunsky is echter typerender. Hij kon Spinoza's politieke filosofie – en elk joods denken überhaupt – niet anders zien dan als een uiting en instrument van het joodse streven naar wereldheerschappij. Spinoza nam inderdaad wraak op zijn stamgenoten – maar het was een heel bijzonder soort wraak, een wraak die uiteindelijk ten goede zou komen aan het jodendom in zijn verdere ontwikkeling. 'Und so rächte er sich auch am Judentum, indem er sich als der bessere Jude erwies', schrijft Grunsky.⁸⁵ Beter dan wie ook begreep Spinoza namelijk hoe de joden op langere termijn zouden kunnen overleven: door de wet van Mozes op te geven. Die wet heeft immers alleen nut voor een volk dat geïsoleerd leeft en niet afhankelijk is van contact met andere volkeren.⁸⁶ In de diaspora daarentegen is dat contact essentieel. Spinoza was nu 'de betere jood' door de oude nationale Tora te vervangen door een 'internationale Tora' die universele geldigheid zou hebben: Spinoza's eigen

82 André Mommen, 'Van spinozist tot nationaal-socialist. De Nederlandse rechtsfilosoof Johan Herman Carp (1893-1979)', *Vlaams Marxistisch Tijdschrift* 45, afl. 1 (2011) 96; zie ook <http://www.imavo.be/vmt/archive.html>; Henri Krop, 'Johan Herman Carps spinozistische kritiek op de parlementaire democratie. Een wijsgeer tussen nationaal-socialisme en conservatisme', *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland* 10 (1999) 62-74.

83 In de correspondentie tussen twee leden van de Kant-Gesellschaft was in 1934 sprake van een buitenlands lid dat zich 'bei der Verteidigung des nationalsozialistischen Deutschlands' op Spinoza zou hebben beroepen. Of dit op Carp slaat is niet te achterhalen; zeker is wel dat Carp lid was van de Nederlandse afdeling van de Kant-Gesellschaft. Geciteerd in Tilitzki, *Deutsche Universitätsphilosophie* II, 1014-1015n367.

84 José Faur, *In the shadow of history. Jews and conversos at the dawn of modernity* (Albany 1992) 217.

85 Grunsky, 'Spinoza', 114.

86 Grunsky verwijst hiervoor naar Spinoza, *Verhandeling*, hoofdstuk 18, §1 (p. 397).

filosofie, waarin de principiële gelijkheid van alle mensen en volken centraal staat. Dit zou echter een bijzondere consequentie hebben: 'Denn die neue Thora, die Spinoza bringt, ist ja eben durch und durch eine talmudische Schöpfung, die damit, daß sie "für alle" gelten soll, auch den Nichtjuden aufgezwungen wird, so daß nicht die Juden den Nichtjuden, sondern die Nichtjuden den Juden hierdurch assimiliert werden.' Door Spinoza's filosofie te omarmen zouden dus ook 'wir Germanen' onder de wet van de Talmoed gebracht worden.⁸⁷ Een dergelijke strategie werd door Grunskys assistent Hans Behrens ook aan Mozes Mendelssohn toegeschreven.⁸⁸ Mendelssohns betoog dat het dogma-vrije jodendom het meest tegemoet kwam aan de eisen van het nieuwe, verlichte tijdperk had een politieke bedoeling: 'Nicht Angleichung der Juden an Europa, sondern Angleichung Europas and die Judenheit!' De roep om tolerantie verhulde dit joodse machtsstreven. Grunsky ondermijnt echter zijn eigen betoog in belangrijke mate door erop te wijzen dat Spinoza ondanks zijn 'internationale Tora' vasthoudt aan de messiaanse verwachting van de wederoprichting van een afzonderlijke joodse staat. Na Spinoza's bekende uitspraak daarover uit hoofdstuk 3 van de *Verhandeling* te hebben geciteerd concludeert hij: 'Hier spricht Spinoza einen kurzen Augenblick lang hemmungslos als Jude, den er sonst so geschickt hinter seiner Caute-Mauer zu verbergen weiß.'⁸⁹

87 Vergelijk ook Grunsky, 'Der Jude Spinoza. Schöpfer eines neuen Talmud', *Brüsseler Zeitung* 312 van 11 november 1943.

88 Hans Behrens, 'Moses Mendelssohn und die Aufklärung', *Forschungen zur Judenfrage* 4 (1940) 95-114, citaat 107.

89 Grunsky, 'Spinoza', 114.

Conclusie

Zo was Spinoza, op korte afstand gevolgd door Mendelssohn, voor nationaal-socialistische ideologen de grote seculiere boeman, die niet alleen de geestelijke maar ook de politieke tradities van de Duitsers van binnenuit had pogen te ondermijnen. Dat zij daarbij – hoewel op een vijandige en speculatieve manier – wezen op de joodse bronnen van Spinoza's denken, is een aspect dat hun onderzoek in bepaald opzicht ook modern doet lijken. Door een aantal onderzoekers is recentelijk immers juist met hernieuwde nadruk op die joodse bronnen gewezen. Volgens Steven B. Smith bijvoorbeeld, hoogleraar politieke wetenschap te Yale, putte Spinoza bij de ontwikkeling van zijn versie van liberalisme juist vooral uit joodse bronnen: 'For Spinoza, Judaism, not Christianity, is the paradigm for liberalism – so much so that the *Treatise* could almost have been called a defense of liberalism *aus den Quellen des Judentums*.'⁹⁰ Zowel jodendom als liberalisme beperken zich namelijk bijna uitsluitend tot de regulering van *gedrag* en niet van *geloof*. De joodse traditie, zoals ook Mendelssohn benadrukte, paste dus beter bij een samenlevingsmodel waarin de individuele vrijheid van denken en onderzoek onaantastbaar zijn. De bekende Spinoza-biograaf Steven Nadler acht het zelfs mogelijk dat, via het werk van Spinoza, 'the Radical Enlightenment has its ancestral roots in the radical, intellectualist strain of medieval Jewish rationalism'.⁹¹ Nadler gaat duidelijk een stap verder dan Jonathan Israel, die wel overtuigend de beslissende betekenis van het spinozisme voor de radicale Verlichting heeft betoogd, maar

90 Smith, *Spinoza*, 23.

91 Steven Nadler, 'The Jewish Spinoza', *Journal of the History of Ideas* 70 (2009) 491-510, citaat 509.

daarbij geen rol toekende aan Spinoza's joodse achtergrond.⁹²

De nazi's zelf associeerden de Verlichting al sterk met joodse invloeden.⁹³ Dat zal een van de redenen zijn geweest waarom zij zich openlijk vaak van de Verlichting distantieerden als een 'Westers' (Frans-Engels) decadentievervalsing.⁹⁴ Tegelijk is duidelijk geworden dat ook zij van de Verlichting hebben geprofiteerd en dat bijvoorbeeld Spinoza's kritiek op het Oude Testament en het jodendom zoals boven aangetoond zowel via de *Aufklärung* (Mendelssohn, Kant) als via de Franse Verlichting (met name Voltaire) hun eigen wereldbeschouwing heeft beïnvloed.⁹⁵ Friedrich Tomberg opperde recentelijk de verrassende mogelijkheid dat ook Hitlers eigen filosofische speculaties – bijvoorbeeld via zijn mentor Dietrich Eckart – mede aan Spinoza ontleend zijn. Het zou de ultieme paradox zijn van het nationaal-socialisme, dat juist zo hevig heeft getracht alle joodse invloeden uit te bannen.⁹⁶

92 Jonathan Israel, *Radical Enlightenment. Philosophy and the making of modernity 1650-1750* (Oxford 2001).

93 Zie o.a. Max Wundt, 'Nathan der Weise oder Aufklärung und Judentum', *Forschungen zur Judenfrage* 1 (1937) 136-140. Aan de Forschungsabteilung Judenfrage in München liepen onderzoeksprojecten over de thema's 'Judentum und Aufklärung' en 'Geschichte des jüdischen Anteils an der Aufklärung'.

94 Zie bijvoorbeeld Kurt Hancke, *Deutscher Aufstand gegen den Westen. Eine geistesgeschichtliche Auseinandersetzung* (Berlijn 1940), waarin de rol van J.G. Hamann als bestrijder van de Verlichting en het 'joodse rationalisme' van Spinoza wordt benadrukt.

95 Vergelijk Clemens August Hoberg, 'Judenegnerschaft im Zeitalter der Aufklärung. Eine Untersuchung über die weltanschauliche Wurzel des modernen Antisemitismus', *Forschungen zur Judenfrage* 9 (1944) 7-121.

96 'Es wäre dann ein Philosoph jüdischer Herkunft und somit nach nazistischer Klassifizierung ein Jude die letzte metaphysische Instanz für den National-socialismus.' Friedrich Tomberg, *Das Christentum in Hitlers Weltanschauung* (München 2012) 160.

Over de auteur

Dr. Michiel Wielema, opgeleid aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, is filosoof en wetenschappelijk vertaler Nederlands-Engels. Hij bezorgde onlangs een Engelse vertaling van een zeventiende-eeuwse spinozistische tekst: Adriaan Koerbagh, *A Light Shing in Dark Places, to Illuminate the Main Questions of Theology and Religion* (Leiden-Boston: Brill 2011). Onder de titel *Een licht dat schijnt in duistere plaatsen* verschijnt binnenkort ook een Nederlandse hertaling van deze tekst bij Uitgeverij Vantilt.

2014 Wielema / Amsterdam University Press.

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by/2.0>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.